

Історія

УДК 94(47+57):323.1(479.25)''1988/1991''

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.21359459>

Національна політика СРСР: Нагірно-Карабаський конфлікт як прояв системної кризи радянської моделі міжетнічних відносин (1988–1991)

Сухий Олексій Миколайович

завідувач кафедри новітньої історії України

імені Михайла Грушевського

Львівського національного університету

імені Івана Франка, доктор історичних наук,

професор, Львів, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-0631-0910>

Муравський Олег Іванович

вчений секретар Інституту українознавства

ім. І. Крип'якевича НАН України,

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник;

старший викладач кафедри історії,

музеєзнавства та культурної спадщини

Національного університету «Львівська політехніка»

<https://orcid.org/0000-0002-2776-5156>

Прийнято: 21.05.2026 | Опубліковано: 30.05.2026

Анотація: Проаналізовано витоки та особливості розгортання Нагірно-Карабаського конфлікту 1988–1991 рр. як одного з ключових проявів системної кризи національної політики Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) у період гласності, перебудови та демократизації. Показано, що події лютого 1988 р., зокрема масові мітинги в Єревані на підтримку Нагірного Карабаху та подальші насильницькі зіткнення, стали початковим етапом ескалації конфлікту, який швидко набув міжреспубліканського та системного характеру. Відзначено, що погроми в Сумгаїті продемонстрували неспроможність партійно-радянських органів влади запобігати насильству в умовах дезінтеграційних процесів у СРСР. Констатовано, що реакція союзного центру виявилася суперечливою та запізнілою, що сприяло втраті контролю над розвитком подій на Південному Кавказі.

Значну увагу зосереджено на проблемі зростання міжетнічного насильства, формування потоків біженців, локальні збройні інциденти та адміністративно-силові заходи союзного центру, включно з введенням надзвичайного стану та прямого управління НКАО, що не тільки не сприяло стабілізації суспільно-політичної ситуації у регіоні, але й привело до подальшої політизації конфлікту та ерозії довіри до центральних органів влади. Встановлено, що ключовим системним чинником ескалації конфлікту стала інституційна неспроможність радянського керівництва поєднати формально закріплені принципи автономії з реальною практикою централізованого управління. У результаті, в умовах політики гласності, демократизації та перебудови центральні / місцеві органи влади виявилися нездатними до оперативного реагування на загострення етнополітичної ситуації у регіоні, що спричинило «ефект вакууму легітимності» на рівні республік і автономних утворень. Доведено, що Нагірно-Карабаський

конфлікт не був локальним, а виступав як структурний індикатор вичерпання радянської моделі міжетнічних відносин.

Ключові слова: СРСР, Азербайджан, Вірменія, Нагірний Карабах, національна політика, Нагірно-Карабаський конфлікт, міжетнічні відносини, перебудова, Південний Кавказ, сепаратизм.

**Soviet National Policy: The Nagorno-Karabakh Conflict
as a Manifestation of the Systemic Crisis of the Soviet Model
of Interethnic Relations (1988–1991)**

Oleksii Sukhyi

Head of the Mykhailo Hrushevskyi Department
of Modern History of Ukraine,
Ivan Franko National University of Lviv,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Lviv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-0631-0910>

Oleh Muravskyi

PhD (History), Senior Research Fellow
Scientific Secretary of the
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
of the NAS Ukraine;
senior Lecturer of the Department of History,
Museum Studies and Cultural Heritage
Lviv Polytechnic National University
<https://orcid.org/0000-0002-2776-5156>

Abstract: *The article analyzes the origins and key features of the escalation of the Nagorno-Karabakh conflict (1988–1991) as one of the most significant manifestations of the systemic crisis of the national policy of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) during the period of glasnost, perestroika, and democratization. It demonstrates that the events of February 1988, particularly the mass rallies in Yerevan in support of Nagorno-Karabakh and the subsequent violent clashes, marked the initial stage of escalation, which rapidly acquired an inter-republican and systemic character. It is emphasized that the pogroms in Sumgait revealed the inability of the Party and Soviet authorities to prevent violence under conditions of growing disintegration within the USSR. The response of the союз center is characterized as contradictory and delayed, which contributed to the loss of control over developments in the South Caucasus.*

Particular attention is paid to the increasing interethnic violence, the emergence of refugee flows, localized armed incidents, and administrative-military measures taken by the союз authorities, including the imposition of a state of emergency and direct governance of the Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast. These measures not only failed to stabilize the socio-political situation in the region but also further politicized the conflict and eroded trust in central authorities. It is established that the key systemic factor in the escalation of the conflict was the institutional inability of the Soviet leadership to reconcile formally declared principles of autonomy with the actual practice of centralized governance. In the context of glasnost, democratization, and perestroika, both central and local authorities proved incapable of responding effectively to the deterioration of the ethno-political situation, resulting in a «legitimacy vacuum» at the level of republics and autonomous entities. It is argued that the Nagorno-Karabakh conflict was not a local phenomenon but a structural indicator of the exhaustion of the Soviet model of interethnic relations.

Keywords: *USSR; Azerbaijan; Armenia; Nagorno-Karabakh; national policy; Nagorno-Karabakh conflict; interethnic relations; perestroika; South Caucasus; separatism.*

Постановка проблеми. Нагірно-Карабаський конфлікт 1988–1991 рр. став одним із найяскравіших проявів системної кризи радянської національної політики в умовах гласності, перебудови та демократизації в СРСР. Формально вибудована радянська модель міжетнічних відносин, що поєднувала принципи інтернаціоналізму, територіальної автономії та централізованого управління, виявила свою обмежену ефективність у ситуації зростання непорозумінь на етнополітичному ґрунті. Саме в цей період приховані етнополітичні суперечності між Вірменською РСР та Азербайджанською РСР набули відкритого характеру та трансформувалися у тривалий конфлікт із високим рівнем насильства. Погроми в Сумгаїті продемонстрували неспроможність партійно-державних органів влади забезпечити контроль над ситуацією, а подальші рішення союзного центру мали суперечливий та запізнілий характер, що призвело до поступової втрати керованості над ситуацією на Південному Кавказі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській та зарубіжній історіографії Нагірно-Карабаський конфлікт (1988–1991 рр.) розглядається переважно в межах двох дослідницьких підходів: історико-політичного та геополітичного, з акцентом на його витоки, ескалацію та міжнародно-правові аспекти. У наукових студіях К. Бережної, Р. Беспаленкова, О. Слісаренка «Шляхи розв’язання вірмено-азербайджанського конфлікту: правомірність паралелей з російсько-українською війною та вплив на формування концепції повоєнної держави» [1], О. Куцької, Л. Стрільчука «Нагірно-Карабаський конфлікт як історична складова Кавказького регіону» [9], Р. Квятковського, Г. Чмихала «Конфлікт в Нагірному Карабасі від витоків до сучасності» [7], О.

Буравського, А. Петрука «Проблеми Нагірно-Карабаського конфлікту» [2], Ю. Пасічника «Проблема Нагірного Карабаху» [12], Ю. Чирви «Нагорно-карабаський конфлікт: геополітичний вимір» [15], Гасан Азиз-оглу Гасанова «Дипломатія под грохот орудій. О процесі прийняття резолюцій СБ ООН по армяно-азербайджанському нагорно-карабахському конфлікту» [4] та ін. фрагментарно показано як внутрішні чинники конфлікту, пов'язані з кризою радянської національної політики, так і зовнішні виміри проблеми.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Попри значний обсяг наукової літератури, присвяченої Нагірно-Карабаському конфлікту, низка його ключових аспектів залишаються недостатньо концептуалізованою у контексті досліджень радянської національної політики. Зокрема в українській та зарубіжній історіографії недостатньо проаналізована трансформація неформальних суспільних рухів у структуровані громадсько-політичні організації, а також не визначено їх вплив на зміну характеру конфлікту.

Мета статті полягає у комплексному аналізі витоків, передумов та особливостей ескалації Нагірно-Карабаського конфлікту 1988–1991 рр. як прояву системної кризи радянської національної політики в умовах гласності, перебудови та демократизації.

Формулювання цілей статті. Для реалізації мети передбачається:

- проаналізувати витoki Нагірно-Карабаського конфлікту в контексті трансформації радянської національної політики в період гласності, демократизації та перебудови;
- виявити ключові чинники ескалації конфлікту в 1988–1991 рр., проаналізувати політику союзного центру щодо врегулювання Карабаської кризи та оцінити її ефективність;

– визначити роль кадрових, адміністративних та силових рішень у республіках, а також на союзному рівні на процес загострення суспільно-політичної ситуації на Південному Кавказі;

– довести, що Нагірно-Карабаський конфлікт – структурний індикатор кризи та, де-факто, вичерпання радянської моделі міжетнічних відносин.

Виклад основного матеріалу. Початок 1988 р. став переломним етапом у розгортанні Нагірно-Карабаського конфлікту – політичні вимоги щодо зміни статусу Нагірного Карабаху вийшли за межі адміністративно-правового. Посилення національних рухів у Вірменській РСР та Азербайджанській РСР, слабкість союзного центру в реагуванні на регіональні суперечності, а також зростання суспільно-політичної напруги створили передумови для швидкої радикалізації ситуації. У цих умовах ініціативи місцевих органів влади щодо перегляду статусу автономії стали каталізатором подальшої ескалації конфлікту.

20 лютого 1988 р. сесія обласної Ради Нагірно-Карабахської автономної області звернулася до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради Азербайджанської РСР та Верховної Ради Вірменської РСР з проханням передати область до складу Вірменії (78% проживаючих у Нагірному Карабаху – вірмени) [13]. Верховна Рада Азербайджану прохання про приєднання Нагірного Карабаху до Вірменії відхилив, Верховна Рада Вірменської РСР – підтримала [13].

Наступного дня – 21 лютого 1988 р. у столиці Вірменської РСР Єревані за участю майже мільйона осіб пройшов масовий мітинг на підтримку вірменів Карабаху. Наступного дня акція переросла у зіткнення, в результаті яких загинуло двоє азербайджанців, а десятки людей було поранено [10]. Подальший розвиток подій засвідчив стрімке поглиблення конфлікту, що набув насильницьких форм. У цьому контексті локальні інциденти швидко

трансформувалися у широку хвилю міжетнічного насильства, що вийшла за межі окремих міст і набула регіонального характеру [10].

Проти ночі 27 лютого 1988 р. розпочалися погроми в азербайджанському м. Сумгаїті, під час яких загинули як вірмени так і азербайджанці (загиноюло 36 осіб вірменської національності, а понад 100 зазнали наруги або ж були поранені) [1, с. 17–18]. «Внаслідок дій військових та правоохоронних органів було також убито 6 азербайджанців, що брали участь у погромі», – констатували учені [1, с. 17–18]. Події в місті стали одним із перших масштабних проявів насильства на Південному Кавказі у період перебудови, гласності та демократизації, що засвідчили кризу міжетнічного співіснування в межах Азербайджанської РСР – Азербайджан покинули 300 тис. вірмен, натомість з Вірменії втекло 120 тис. азербайджанців [10].

У складній ситуації, Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов відмовився передавати Нагірний Карабах під протекторат Вірменії. 24 березня 1988 р. спільним рішенням ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР було прийнято постанову «Про заходи по прискоренню соціально-економічного розвитку НКАО на 1988–1995 рр. та завдання місцевих Рад області по його реалізації» [1, с. 17–18], що, однак, не могло вирішити численних проблем у міжнаціональній сфері.

Подальша ескалація конфлікту супроводжувалася як політичними рішеннями, так і управлінськими змінами в союзних республіках – у травні 1988 р. відбулася зміна керівництва в обох республіках, зокрема в Азербайджанській РСР замість К. Багірова першим секретарем ЦК Компартії Азербайджану призначено посла у Пакистані А. Везірова. Історики зауважували, що він підійшов до міжнаціонального конфлікту, що розгортався у республіці, з колишніх, повністю позбавлених своєї ефективності «інтернаціоналістичних» позицій, що, безумовно, було грубою помилкою [3].

Нездатність владних структур оперативно реагувати на кризу призвела до поступової втрати контролю над суспільно-політичними процесами в республіці. Зокрема, 5 грудня 1988 р. у столиці Азербайджану мітинги переросли у збройні акції протестів [3]. «Було очевидно, що до кінця 1988 року політичні, ідеологічні та моральні ресурси влади перебували на межі виснаження. Корені кризи, що охопила республіку, були настільки глибокими, що запровадження режиму особливого стану та комендантської години на значній частині території Азербайджану не призвело до автоматичного припинення страйків і мітингів. Потрібна була мобілізація всіх можливостей владних структур, щоб повернути населення до звичного русла трудового життя», – констатували експерти [3].

В умовах зростаючої соціальної напруги протестні рухи в Азербайджані почали трансформуватися, а їх учасники висували невузьконаціональні вимоги, а у ширші політичні та суспільні вимоги демократизації. У липні 1989 р. рух набув виразно інституційної форми – було створено Народний фронт Азербайджану (НФА). На установчій конференції сформовано правління у складі 15 осіб [14]. Першими членами правління стали: Іса Гамбар, Етібар Мамедов, Гікмет Гаджієв, Лейла Юнус, Панах Гусейн, Наджаф Наджафов, Тофіг Гасимов, Юсиф Самедоглу, Зардушт Алізаде, Сабіт Багіров, Сюльхеддін Акбер, Джанбахиш Умудов, Немат Панахли, Рагім Газієв, Алекрем Гумбатов [14]. НФА ставив за мету «боротьбу за перебудову і демократизацію всіх сфер життя» [14].

У цей же період відбувалися зміни адміністративно-політичного характеру й у Нагірному Карабасі: у січні 1989 р. було утворено Комітету особливого управління Нагірно-Карабаської автономною областю, а 24 липня 1989 р. представником ЦК КПРС та Верховної Ради СРСР у Нагірному Карабасі став А. Вольський, який фактично здійснював пряме управління НКАО поза місцевими органами влади та керівними структурами

Азербайджанської РСР. Таким чином, центральні органи влади й надалі відкидали аргументи вірменських представників та переважно враховували категоричну позицію керівництва Азербайджанської РСР. «Тож замість розв'язання проблеми її фактично заморозили», – зазначали українські учені [1, с. 18–19].

На тлі міжнаціональних конфліктів, усвідомлюючи складність ситуації, 5 жовтня 1989 р. Рада міністрів Азербайджанської РСР офіційно зареєструвала НФА, а 28 листопада під тиском республіки, центральні органи влади ліквідували Комітет особливого управління Нагірним Карабахом (Азербайджанська РСР повинна була «створити на паритетних засадах з НКАО республіканський оргкомітет і відновити діяльність Ради народних депутатів НКАО») [3].

У таких умовах, 1 грудня 1989 р. Верховна Рада Вірменської РСР та Національна Рада Нагірно-Карабахської Автономної області прийняли постанову про возз'єднання Вірменської РСР та Нагірного Карабаху, що викликало проголошення керівництвом Азербайджанської РСР надзвичайного стану та введенням військ на територію Нагірного Карабаху [9, с. 62–64]. Водночас, 10 січня 1990 р. Президія ВР СРСР ухвалила постанову «Про грубі порушення закону про держкордон СРСР на території Нахічеванської АРСР» [6].

11 січня 1990 р. Народний фронт організував у Баку масовий мітинг, щоб висловити протест проти бездіяльності уряду. Тоді ж група радикально налаштованих членів Народного фронту штурмом взяла декілька адміністративних будівель й захопила владу в місті Ленкорань на півдні республіки, скинувши там радянську владу. Збройним шляхом було здійснено захоплення влади також й у Нефтчалі. Існувала можливість того, що Народний фронт зможе перемогти на виборах до Верховної Ради, які було призначено на березень 1990 року [8].

«Того ж дня в Баку почався погром вірменів. Людей викидали з балконів, нападали на вірмен і на вулиці, – відзначали дослідники. – Дивно, але місцеві органи влади і розквартирований в місті 12-тисячний контингент внутрішніх військ і армії не втручалися в те, що відбувається, обмежуючись охороною урядових об'єктів [6]. Згодом, 15 січня, у деяких районах Азербайджану було оголошено надзвичайний стан, який, не поширювався на Баку [6].

На тлі масштабної етнополітичної кризи, в Баку розпочалися акції протесту проти радянської влади. Як реакція на події, проти ночі 19 на 20 січня частини Радянської Армії (76-а Псковська та 106-а Тульська повітряно-десантні дивізії [13]) увійшли до Баку з метою розгрому Народного фронту та підтримки місцевої Комуністичної Партії. Британський журналіст Том де Ваал у книзі «Чорний сад» писав: «Танки переповзали через барикади, зминаючи на своєму шляху автомобілі та навіть фургони швидкої допомоги. За словами очевидців, солдати стріляли у людей, що бігли, добивали поранених. Був обстріляний автобус з мирними жителями, й багато пасажирів, в тому числі чотирнадцятирічна дівчинка, загинули» [16].

У результаті необґрунтованого застосування сили загинули 134 мирних жителя, 700 отримали поранення [16]. Замість А. Везирова, який уранці 20 січня на військовому гелікоптері втік до столиці СРСР, новим керівником партійної організації республіки було призначено колишнього голову Ради міністрів А. Муталібова [3]. «Водночас після січневих подій 1990 р. Народний фронт, роздираний внутрішніми суперечностями, арештами своїх активістів та відсутністю чіткої програми подальших дій, тимчасово зійшов із політичної арени», – резюмували дослідники [3].

25 липня 1990 р. був оприлюднений Указ Президента СРСР «Про заборону створення незаконних формувань, не передбачених законодавством СРСР, і вилучення зброї у випадках його незаконного зберігання». З метою його виконання, 30 квітня 1991 р. розпочато операцію «Кільце», що

проводилася силами підрозділів МВС Азербайджанської Республіки, внутрішніх військ МВС СРСР і Радянської Армії (роззброєння вірменських «незаконних збройних формувань» та перевірку паспортного режиму в Нагірному Карабасі) [11].

«Коли ж СРСР нарешті розвалився, конфлікт перетворився на повноцінну війну Вірменії й Азербайджану, які стали незалежними державами, – констатували історики. – Єреван, майже неприховано підтримувала Москва, Азербайджану таємно трохи допомагала Україна. Зрозуміло, що сили були нерівними. Тому Баку зазнав воєнних невдач, які вилилися у територіальні втрати. Причому втрачено було не лише більшу частину Нагірного Карабаху, а й прилеглі сім районів, які ніколи не були предметом суперечки. І їх до вересня 2020-го контролювали вірменські сили...» [5].

Висновки. Нагірно-Карабаський конфлікт 1988–1991 рр. не може розглядатися як локальне міжетнічне протистояння, обмежене рамками регіональної суперечки між Вірменською РСР та Азербайджанською РСР. Його генеза, динаміка та наслідки свідчать про наявність глибокої системної кризи радянської національної політики, яка в умовах гласності, перебудови та демократизації втратила здатність до ефективного регулювання етнополітичних викликів кінця ХХ ст. Більше того, аналіз подій засвідчує, що початкові масові акції 1988 р. в Єревані та подальші насильницькі інциденти, зокрема погроми в Сумгаїті, стали не тільки каталізатором конфлікту, але й індикатором втрати державою монополії на контроль над етнополітичними процесами на південному Кавказі. Подальша ескалація конфлікту була зумовлена сукупністю факторів: (а) інституційною слабкістю союзного центру, (б) неефективністю республіканських управлінських еліт та (в) радикалізацією національних рухів.

Список використаних джерел

1. Бережна К., Беспаленков Р., Слісаренко О. Шляхи розв'язання вірмено-азербайджанського конфлікту: правомірність паралелей з російсько-українською війною та вплив на формування концепції повоєнної держави. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право. 2025. Вип. 88. Ч. 1. С. 17–22.
2. Буравський О., Петрук А. Проблеми Нагірно-Карабаського конфлікту. Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 26 травня 2023 р. Київ, 2023. С. 22–26.
3. Внутривполитический кризис 1988–1993 годов как главная причина оккупации территорий Азербайджана. URL: <https://karabakh.center/d/page18220955.html>
4. Гасанов Гасан Азиз-оглу. Дипломатия под грохот орудий. О процессе принятия резолюций СБ ООН по армяно-азербайджанскому нагорно-карабахскому конфликту. 1992–1993гг. Баку, 2021. 584 с.
5. Гладієвський П. Карабах: повернення. URL: <https://zbruc.eu/node/116492>
6. Давили танками «швидкі» та стріляли в дітей»: як Москва помстилася Баку за бажання вийти з СРСР. URL: <https://www.5.ua/svit/davyly-tankamy-shvydki-i-strilialy-v-ditei-iaak-moskva-pomstylasia-baku-za-bazhannia-vyity-z-srsr-234481.html>
7. Квятковський Р., Чмихало Г. Конфлікт в Нагірному Карабасі від витоків до сучасності. URL: https://www.researchgate.net/publication/378487773_KONFLIKT_V_NAGIRNO_MU_KARABAHU_VID_VITOKIV_DO_SUCASNOSTI
8. Кривавий січень. URL: https://bastion.tv/krivavij-sichen_n45068

9. Куцька О., Стрільчук Л. Нагірно-Карабаський конфлікт як історична складова Кавказького регіону. *The scientific heritage*. 2023. No 113. S.61–65.
10. Нагірний Карабах: український урок закавказького конфлікту. URL: <https://www.polukr.net/uk/blog/2016/04/nahirnyj-karabah-vijna-zherebetskyj/>
11. Нагірний Карабах: чому Азербайджан і Вірменія воюють за скелі та передгір'я (історія конфлікту). URL: <https://aspi.com.ua/news/politika/nagirniy-karabakh-chomu-azerbaydzhan-i-virmeniya-voyuyut-za-skeli-ta-peredgirya#gsc.tab=0>
12. Пасічник Ю. Проблема Нагірного Карабаху. URL: https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/2308/1/Pasichnyk_NZ_stud_Vyp-3_turyzm.pdf
13. Пасховер А. Как началась война в Нагорном Карабахе. URL: <https://nv.ua/opinion/kak-nachalas-voyna-v-nagornom-karabahe-107714.html>
14. Прошло 25 лет со дня создания Народного фронта Азербайджана. URL: https://ru.apa.az/vnutrennyaya-politika/xeber_proshlo_25_let_so_dnya_sozdaniya_narodnogo_-275126
15. Чирва Ю. Нагорно-карабаський конфлікт: геополітичний вимір. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF/znpkhnpu_ist_2011_40_22.pdf&ved=2ahUKEwjF56iBuqeUAxWq4gIHfMDIJs4ChAWegQIJBAB&usg=AOvVaw1pI1bq5J3gGBIOR_dtig9z
16. Чорний січень: 33 роки тому радянські війська знищили в Баку 134 людини. URL: <https://julianews.com.ua/2023/01/20/%D1%87%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D1%81%D1%96%D1%87%D0%B5%D0%BD%D1%8C-33-%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%B8-%D1%82%D0%BE%D0%BC%D1%83-%D1%80%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96-%D0%B2%D1%96/>